

MATEMATIKAI KIEGÉSZÍTÉS: INTEGRÁLÁS III.

A határozatlan integrál, a primitív függvény

1. Egy intervallumon differenciálható $F(x)$ függvény az $f(x)$ függvény primitív függvénye, ha az intervallum minden x helyén

$$F'(x) = f(x)$$

Az $f(x)$ függvény primitív függvényeinek összességét valamely intervallumban az $f(x)$ függvény határozatlan integráljának nevezzük. Jele:

$$\int f(x) dx$$

Ha az $F(x)$ függvény az $f(x)$ függvény primitív függvénye, akkor

$$\int f(x) dx = F(x) + C$$

2. Néhány határozatlan integrál:

$$\int x^n dx = \frac{x^{n+1}}{n+1} \quad n \neq -1, \text{ egész}$$

$$\int \frac{dx}{x} = \ln|x| \quad x \neq 0$$

$$\int \sin x dx = -\cos x$$

$$\int \cos x dx = \sin x$$

$$\int e^x dx = e^x$$

3. Határozott integrál kiszámítása a határozatlan integrál segítségével (Newton-Leibniz tétel):

Ha az $F(x)$ függvény az $[a, b]$ intervallumon az $f(x)$ függvény primitív függvénye, akkor az $\int_a^b f(x) dx$ határozott integrált a következőképp fejezhetjük ki:

$$\int_a^b f(x) dx = [F(x)]_a^b = F(b) - F(a)$$

A II. FŐTÉTEL KÖVETKEZMÉNYEI

AZ EGYENSÚLY KRITÉRIUMA

Tekintsünk egy elszigetelt rendszert:

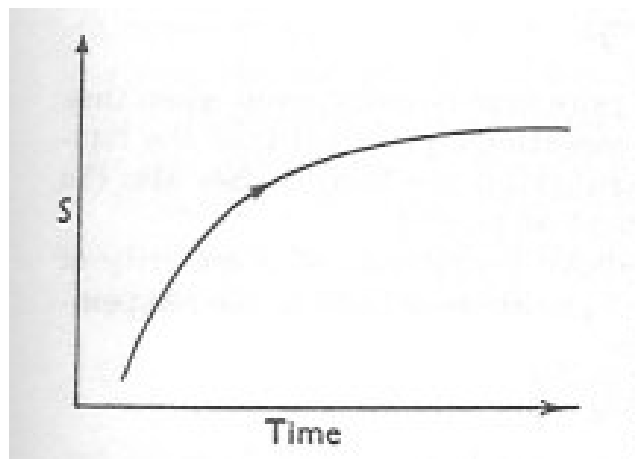
$$dw=0, dq=0 \rightarrow dU=0$$

Ebben a rendszerben is végbemehet változás, pl. fázisátalakulás, kémiai reakció, stb. Ennek feltétele (hiszen a rendszer adiabatikusan is izolált):

$$dS \geq 0 .$$

Legyen egy $A+B \rightleftharpoons C$ egyensúlyra vezető reakció. A és B összekeverése után C folyamatosan termelődik, ameddig az entrópia növekszik. Előbb-utóbb elérünk egy olyan állapotot, elegyet, ahol az entrópia már nem növekszik, maximumot vesz fel. Ekkor beáll az egyensúly. Természetesen ez C-ből kiindulva is elérhető.

ÁBRA: Denbigh

Általában az állandó energiájú és térfogatú rendszerekben az egyensúly elérésének feltétele az entrópia maximumának elérése!

Az entrópiát így is lehet definiálni! (Ld. Callen ...)

Sebességről nem beszélünk!

REVERZIBILIS FOLYAMATOK

Az $A \rightarrow B \rightarrow A$ folyamat reverzibilis, ha úgy vihető véghez, hogy a folyamat teljes lejátszódása, majd fordított irányban történő véghez vitele után nem marad változás semmilyen más testben, sehol máshol a világegyetemben.

Mit jelent ez a termodinamika nyelvén? Reverzibilis folyamatban a rendszer és környezetének teljes entrópiája állandó marad.

Termális egyensúly

Egy X test *csak hőt vehessen fel, vagy adhasson le* (ilyen egy hőtartály is!). Ekkor:

$$dq = dU .$$

Ekkor dq egyenlő egy állapotfüggvény megváltozásával, vagyis mindig ugyanannyi akármilyen úton is hajtunk végre két adott állapot közötti folyamatot.

Ezért:

$$dq/T = dS$$

akár reverzibilis a változás, akár nem.

Legyen egy testünk T_2 hőmérsékletű, és történjen dq nagyságú hőleadás egy másik testnek, mely T_1 hőmérsékletű. Vegyük észre, hogy dq csak a hő nagysága, így pozitív mennyiség. A folyamat során az entrópia teljes megváltozása:

$$\begin{aligned} dS &= dS_1 + dS_2 \\ &= \frac{dq}{T_1} - \frac{dq}{T_2} \\ &= \frac{dq(T_2 - T_1)}{T_1 T_2} \end{aligned}$$

Tudjuk, hogy dS pozitív, ezért $(T_2 - T_1)$ -nek is pozitívnak kell lennie, azaz $T_2 > T_1$. A hőleadás a magasabb hőmérsékletű test felől történik az alacsonyabb felé. Ez a folyamat addig tart, amíg T_2 meghaladja T_1 -et. Ekkor beáll a termális egyensúly.

(Az összes korábbi feltételezésünkkel összhangban vagyunk eddig, azaz nem borult még fel az axiómák által megalapozott építményünk!)

A változás (hőcsere) akkor reverzibilis, ha T_2 csak infinitezimálisan haladja meg T_1 -et, így a folyamat entrópiaváltozása $dq dT/T_1 T_2$ nagyságú, s zérushoz tart. Ellenkező esetben a hőcsere irreverzibilis, entrópia keletkezésével jár.

Emlékeztető: (TD. I. főtétele)

„*Hő*: a rendszer és környezete között, a molekuláris ütközések által közvetített energiacsere. Ha ez a megváltozás végtelenül lassú és egyensúlyi állapotok sorozatán keresztül történik, reverzibilis hőcseréről beszélünk.”

Szintén beláttuk:

Reverzibilis folyamatban a rendszer által felvett hő nagyobb mint az irreverzibilis esetben, illetve a rendszer által leadott hő kisebb mint az irreverzibilis esetben.

Mechanikai egyensúly

Ha egy TD-i rendszer nyomása p és egy $p-dp$ nyomással szemben kitágul, akkor a test által végzett munka $(p-dp)dV$. A test eredeti állapotba történő visszaállításához $p+dp$ külső nyomás szükséges. A két munka csak akkor lesz egyenlő, azaz akkor elégíti ki a reverzibilitás feltételét, ha $dp \rightarrow 0$.

Emlékeztető: (TD. I. főtétele)

„*Munka*: energiacsere a rendszer és környezete között, mely nem az individuális molekulák közötti ütközésből származik, hanem a rendszer és környezete határa tulajdonságának (méretének, elektromos tulajdonságainak) megváltozásából. Ha ez a megváltozás végtelenül lassú és egyensúlyi állapotok sorozatán keresztül történik, reverzibilis munkáról beszélünk.”

Láttuk, de nem láttuk be:

A rendszer által végzett reverzibilis munka maximális, a rendszeren végzett reverzibilis munka minimális!

MAXIMÁLIS MUNKA (REVERZIBILIS FOLYAMATOK)

Vizsgáljuk meg X TD-i rendszerünk, melynek állapota A-ról B-re változik.
A TD. I. főtétele szerint:

$$U_B - U_A = q + w$$

Ha a rendszer dq hőt vesz fel egy T_r hőmérsékletű hőtartálytól, akkor az entrópia megváltozása (ezt már láttuk korábban):

$$dS_s = \frac{dq}{T_r} + d\sigma$$

ahol $d\sigma$ a keletkezett entrópia, mely pozitív vagy nulla. Az I. főtételből:

$$dq = dU_s - dw$$

ezért

$$dS_s = \frac{dU_s - dw}{T_r} + d\sigma,$$

vagy

$$-dw = T_r dS_s - dU_s - T_r d\sigma$$

Ebből pedig következik,

$$-dw \leq T_r dS_s - dU_s.$$

Az egyenletben dw a rendszeren végzett munka, a rendszer által végzett munka tehát $-dw$.

Ha T_r állandó a folyamat során (azaz a hőtartály nagy), akkor az egyenlet integrálásával

$$-w \leq T_r (S_B - S_A) - (U_B - U_A)$$

Az egyenlet jobb oldala egy adott érték, független az $A \rightarrow B$ úttól (állapotfüggvények). Így a rendszer által végzett munka, $-w$, irreverzibilis esetekben mindig kisebb az egyenlet jobb oldalánál, reverzibilis esetekben ($d\sigma=0$) éppen egyenlő a jobb oldallal. Így a rendszer által végzett munka maximális a két állapot közötti reverzibilis változások során! Az irreverzibilis utakon a rendszer által állandó hőmérsékleten végzett kisebb munka következménye a kisebb hőfelvétel (ld. I. főtételt).

Ha a fenti egyenletet mínusz eggyel megszorozzuk, világos lesz, hogy a rendszeren végzett munka minimális a két állapot közötti reverzibilis változások során! Az irreverzibilis utakon, állandó hőmérsékleten a rendszeren végzett nagyobb munka következménye a nagyobb hőleadás (ld. I. főtételt) – energia disszipálódik hő formájában.

AZ ENTRÓPIA FÜGGVÉNY

→ extenzív mennyiség

→ intenzív mennyiség: moláris entrópia

Emlékszünk még? $I_3=f(I_1,I_2)$

Emlékszünk még?

→ TD-i rendszerek jellemzése állapotjelzőkkel

→ állapotfüggvények, pl. belső energia, U , entalpia, H
bevezetése

→ kell még valami a 2. típusú új kérdésekhez: entrópia, S
bevezetése

→ állapotfüggvény (potenciálfüggvény) – egyszerű TD-i rendszerekre:

$$S=S(V, T, n) \text{ vagy } S=S(p, T, n), \text{ vagy } S=S(p, V, n)$$

vagy esetleg

$$S=S(U, V, n) \text{ vagy } S=S(H, p, n)$$

Ez utóbbiakról majd kicsit később!

→ melyik függvénykapcsolatot választjuk?

→ amelyik valamilyen szempontból kényelmes ...

→ az entrópia teljes differenciálja (egyelőre önkényesen) a második függvényre:

$$dS = \left(\frac{\partial S}{\partial p} \right)_{T,n} dp + \left(\frac{\partial S}{\partial T} \right)_{p,n} dT + \left(\frac{\partial S}{\partial n} \right)_{p,T} dn$$

Ez a forma kedvezőnek néz ki, de lesz még más használható alak is!

→ a teljes differenciál egyszerűsödik bizonyos változók állandó értéken tartásával. Ha például az anyagmennyiség és a hőmérséklet is állandó ($dn=0$, $dT=0$), akkor:

$$dS = \left(\frac{\partial S}{\partial p} \right)_{T,n} dp$$

→ állapotfüggvény (potenciálfüggvény) – bonyolultabb TD-i rendszerekre:

$$S=S(p, T, n_1, n_2, n_3, \dots, A, q, \xi)$$

$$\begin{aligned} dS = & \left(\frac{\partial S}{\partial p} \right)_{T,n_1,n_2,\dots,A,q,\xi} dp + \left(\frac{\partial S}{\partial T} \right)_{p,n_1,n_2,\dots,A,q,\xi} dT \\ & + \left(\frac{\partial S}{\partial n_1} \right)_{p,T,n_2,n_3,\dots,A,q,\xi} dn_1 + \left(\frac{\partial S}{\partial n_2} \right)_{p,T,n_1,n_3,\dots,A,q,\xi} dn_2 + \dots \\ & + \left(\frac{\partial S}{\partial A} \right)_{p,T,n_1,n_2,\dots,q,\xi} dA + \left(\frac{\partial S}{\partial q} \right)_{p,T,n_1,n_2,\dots,A,\xi} dq \\ & + \left(\frac{\partial S}{\partial \xi} \right)_{p,T,n_1,n_2,\dots,A,q} d\xi \end{aligned}$$

→ Milyen változásokat (folyamatokat) vizsgálunk majd:

- mechanikai folyamatok (térfogat, felület változtatása)
- termális folyamatok
- anyagmennyiség változtatása (pl. fázisátmenet: olvadás, párolgás ...)
- elektromos töltés mennyiségének változtatása
- kémiai reakció (S függ ξ -től is)

Emlékezzünk meg a belső energia és az entalpia függvényről is!

FOLYAMATOK ENTRÓPIAVÁLTOZÁSAI

Az entrópia hőmérsékletfüggése

A TD. II. főtételéből

$$dS \equiv (dq/T)_{\text{rev}}$$

Reverzibilis folyamatokra a definiáló egyenlet integrálásával (egy változót, mondjuk p -t rögzítünk!)

$$S(T_2) = S(T_1) + \int_{T_1}^{T_2} \frac{dq_{\text{rev}}}{T}$$

Az állandó nyomású hőkapacitás definíciójából tudjuk (ha nincs egyéb munka)

$$dq = C_p dT .$$

Így állandó nyomáson

$$S(T_2) = S(T_1) + \int_{T_1}^{T_2} \frac{C_p dT}{T} .$$

Hasonlóképpen, állandó térfogaton

$$S(T_2) = S(T_1) + \int_{T_1}^{T_2} \frac{C_v dT}{T} .$$

Visszatérve az állandó nyomáson alkalmazott egyenlethez, az egyenlet tovább egyszerűsödik, ha a vizsgált T tartományban C_p nem függ a hőmérséklettől (vigyázat, ez nem az általános eset!):

$$S(T_2) = S(T_1) + C_p \int_{T_1}^{T_2} \frac{dT}{T} = S(T_1) + C_p \ln \frac{T_2}{T_1}$$

Természetesen a C_p -t és a C_v -t tartalmazó egyenletek arra utalnak, hogy az $S=S(V, T)$ vagy $S=S(p, T)$ felírás hasznos lehet.

Az entrópia teljes megváltozását p és T , vagy a V és T függvényében a teljes differenciál integrálásával kaphatjuk meg. Erre később még visszatérünk a

$\left(\frac{\partial S}{\partial p}\right)_T$ és a $\left(\frac{\partial S}{\partial V}\right)_T$ parciális differenciálhányadosok kiértékelése után.

Fázisátalakulások entrópia változása a fázisátalakulási hőmérsékleten

A folyamatok: fagyás, párolgás, szublimáció

A termokémiai vizsgálatainknál láttuk (és ez következik az entalpia definíciójából is), hogy a fázisátalakulási hőmérsékleten, állandó nyomáson, moláris anyagmennyiség fázisátalakulását kísérő hő, $\Delta_{\text{trs}}H$, a fázisátalakulási (moláris) entalpia. Ezen a hőmérsékleten a fázisátalakulás reverzibilis folyamat, így a folyamatot kísérő moláris entrópia változás:

$$\Delta_{\text{trs}}S = \Delta_{\text{trs}}H / T_{\text{trs}}.$$

Vegyük észre, hogy exoterm folyamatokra (fagyás, kondenzálódás) a fázisátalakulást kísérő entrópiaváltozás negatív, endoterm folyamatokra (olvadás, párolgás) pozitív.

Tanulságos tapasztalati szabály a Trouton-szabály, mely szerint számos folyadékra a standard párolgási entrópia változások közel azonosak.

Az entrópia hőmérsékletfüggése – fázisátalakulással, állandó nyomáson, térfogaton

Hasonlóan az entalpiaváltozásokhoz, az 1(s)→2(l) változásra vonatkozó standard entrópia számítása (természetesen állandó nyomáson!):

$$S_m^\circ(l, T_2) = S_m^\circ(s, T_1) + \int_{T_1}^{T_{tr}} \frac{C_{p,m}^\circ(s)}{T} dT + \Delta_{fus} S^\circ + \int_{T_{tr}}^{T_2} \frac{C_{p,m}^\circ(l)}{T} dT$$

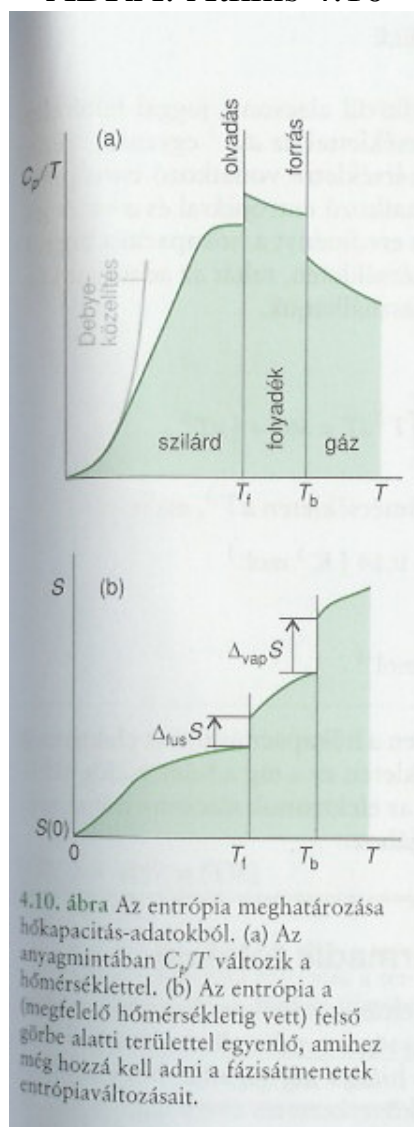
Az entrópia számítása állandó térfogaton:

$$S_m(l, T_2) = S_m(s, T_1) + \int_{T_1}^{T_{tr}} \frac{C_{v,m}(s)}{T} dT + \Delta_{fus} S + \int_{T_{tr}}^{T_2} \frac{C_{v,m}(l)}{T} dT$$

Ha ismernénk az entrópia értékét a $T=0$ hőmérsékleten, akkor az entrópiát bármely hőmérsékleten meg tudnánk adni a hőkapacitások ismeretében.

A hőkapacitások mérhetők kalorimetriásan, az integrálás grafikusan vagy polinom illesztéssel elvégezhető:

ÁBRA: Atkins 4.10

A legalacsonyabb hőmérsékleteken (ahol e mérés már problematikus) az ún. Debye-extrapolációt alkalmazzák, mely szerint $C_p \sim T^3$.

Mi is az entrópia értéke $T=0$ hőmérsékleten? Erről szól majd a TD. III. főtétele! A kérdést egyelőre nyitva hagyjuk ...

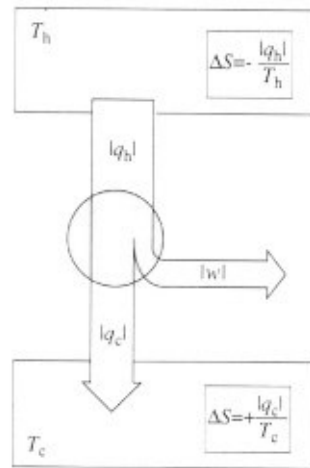
Kémiai reakciókat kísérő entrópiaváltozások

Standard entrópiákkal:
$$\Delta_r S^\circ = \sum_B \nu_B S_m^0(B)$$

A TD. II. FŐTÉTELE: NÉHÁNY PRAKTIKUS KÉRDÉS

A hőerőgépek hatásfoka

ÁBRA: Atkins 1. kiadás 4.6

4.6. ábra Az erőgép termodinamikai háttere. Ha $|q_h|$ energiamennyiséget vonunk el a meleg hőtartályból, akkor az entrópia $|q_h|/T_h$ -vel csökken; ha q_c hőt adunk át a hideg hőtartálynak, akkor entrópiája q_c/T_c -vel megnő. Feltéve, hogy $T_c < T_h$, a teljes entrópiaváltozás pozitív lesz még akkor is, ha kevesebb energia érkezik meg a hideg hőtartályba, mint amennyi a melegből távozott. A $|q_h| - |q_c|$ különbséget munkaként lehet visszatartani, az egész folyamat önként megy végbe.

A Carnot körfolyamatnál már definiáltuk a hatásfokot:

$$\eta = \frac{|w|}{|q_h|} = \frac{|q_h| - |q_c|}{|q_h|} = \frac{T_h - T_c}{T_h},$$

ahol $T_h > T_c$. Az egyenlet jelentősége, hogy rámutat, egy motor nem tudja a hőt 100 % hatékonysággal munkává alakítani. Az egyenlet levezethető az entrópia növekedés megkövetelésével is!

$$\Delta S = \frac{|q_c|}{T_c} - \frac{|q_h|}{T_h} > 0$$

A feltétel teljesül, ha

$$|q_c| \geq |q_h| \frac{T_c}{T_h}.$$

Ezért

$$w_{\max} = |q_h| - |q_{c,\min}| = |q_h| \left(1 - \frac{T_c}{T_h} \right)$$

Ebből pedig ugyanazt az eredményt kapjuk, mint a Carnot-ciklusnál.

Ha $T_c \rightarrow 0$, akkor $\eta \rightarrow 1$. Ennek ellenére, a gyakorlatban a hatásfok növeléséhez a működési hőmérsékletet (T_h) emelik.

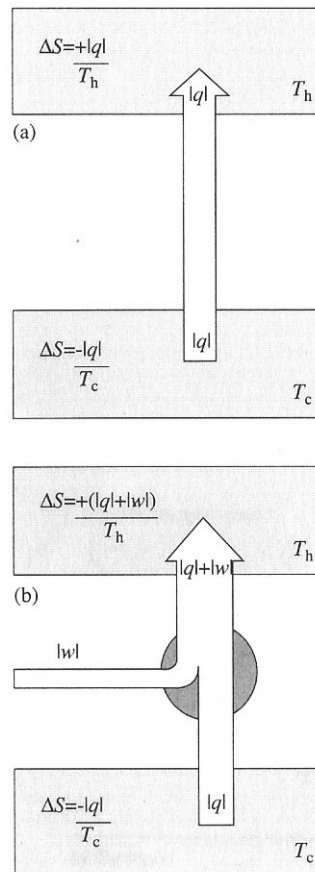
Érdekes megjegyzés: ha 0 K hőmérsékletű hőtartály létezne, akkor nem létezne a világon az „energiahiány” kifejezés! (előzetes a TD. III. főtételéhez)

Egy tipikus hőerőmű 550 °C-ra túlhevített vízgőzt és kb. 100 °C hőmérsékletű hűgyűjtőt tartalmaz. A hatásfok így kb. 55%, a teljes átadott hő 45%-a a hűgyűjtőbe (majd a környezetbe) kerül. Ez biztosítja, hogy a folyamat önként végbe menjen és entrópia termelődjön.

A hűtés termodinamikája

Hűtés: hő átvitele hidegebb környezetből melegebbe. A folyamat befektetett munkát igényel.

ÁBRA: Atkins 1. kiadás 4.8

4.8. ábra (a) Amikor az energia hő formájában elhagyja a hőtartályt és belép egy melegebbe, akkor a teljes folyamat entrópiája csökken, és így a folyamat nem spontán. (b) Ha az energiaáramhoz munka formájában még energiát adunk, és azután az a melegebb hőtartályban hőként szétszóródik, akkor elegendő extra entrópiát lehet termelni ahhoz, hogy a hideg hőtartály entrópiájában bekövetkezett csökkenés túlkompenzálódjék; tehát a teljes folyamat önként lejátszódik.

A folyamat során $|q_c|$ hőt vonunk el a hidegebb hőtartályból, s azt a melegebb tartály veszi fel. Ekkor a hidegebb hőtartály entrópiája csökken, a melegebbé nő, de kevesebbel:

$$\Delta S = -\frac{|q_c|}{T_c} + \frac{|q_c|}{T_h} = -|q_c| \left(\frac{1}{T_c} - \frac{1}{T_h} \right) < 0$$

Ez tehát nem spontán folyamat. Ahhoz hogy entrópiát termeljünk, munkát kell végezni, ami hővé alakítva a melegebb hőtartályba jut, s így elég entrópiát állít elő ahhoz, hogy a teljes entrópiaváltozás most már pozitív legyen.

Példa a hűtőgépekben a kompresszor munkája, mely összenyomja a már kitágult gázt. A gáz kitáguláskor lehül, hőt von el a hűtőszekrény belsejétől, majd a kompresszor a gázt összenyomja, s a felszabadult hő a környezetbe távozik a külső hűtőrácsról.

A folyamat hatékonyságát a teljesítménytényező (c) jellemzi:

$$c = \frac{|q_c|}{|w|}$$

Ha kevesebb a befektetett munka, akkor a működés hatékonyabb. Ennek nagyobb c érték felel meg. Reverzibilis határesetben megmutatható:

$$c_{rev} = \frac{T_c}{T_h - T_c}$$

Ha T_h és T_c között kicsi a különbség, akkor kicsi munkával elérhető a hőtranszfer. A hőmérsékletkülönbség növekedésével a teljesítménytényező csökken.

A hőszivattyú

Fordított hűtőgép: hő eltávolítása a hidegebb hőtartályból és hő átvitele a melegebb hőtartályba. Célja a fűtés a meleg oldalon. Melegebb tartály: lakás. Hidegebb tartály: környezet talaja.

Hatástényezője:

$$c = \frac{|q_h|}{|w|},$$

s ebből a reverzibilis esetre:

$$c_{rev} = \frac{T_h}{T_h - T_c}.$$